

УДК 370(09)(476)

**НАРОДНАЯ ШКОЛА Ё ДАКАСТРЫЧНІЦКІ ЧАС
(ПАВОДЛЕ ТВОРАЎ Я. КОЛАСА)****канд. пед. навук, дац. В.М. ЛУХВЕРЧЫК
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)**

Даследуюцца народная школа ё дакастрычніцкі час (паводле твораў Я. Коласа). Творы мастацкай літаратуры могуць стаць прадметам гісторыка-педагагічнага аналізу, асабліва калі іх стваральнік прафесійна займаўся адукацыйна-выхаваўчай справай. З пункту гледжання гісторыі педагогікі, творы Я. Коласа даюць магчымасць пазнаеміцца з асаблівасцямі арганізацыі народнай адукацыі ў Беларусі канца XIX – пачатку XX стагоддзя: асноўнымі тыпамі школ (хатняя, дзяржаўная, нелегальная), адносінамі сялян да навучання, прафесійнымі магчымасцямі настаўнікаў і інш. У сувязі з тым, што пісьменнік скончыў у 1902 годзе Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю і некаторы час займаўся педагагічнай дзейнасцю, яны маюць гістарычную дакладнасць, хоць і не пазбаўлены некаторых мастацкіх дапаўненняў (накіталт наяўнасці ў Лабановіча рэвальвера («На ростанях»)). Ідэя стварэння ныцьянальнай сістэмы адукацыі была пазначана яшчэ ў творах вядомых беларускіх пісьменнікаў, паэтаў, палітычных дзеячаў другой паловы XIX стагоддзя: В. Дуніна-Марцінкевіча, К. Каліноўскага, А. Кіркора, А. Багдановіча і інш.

Уводзіны. Палітыка, якую праводзіў царскі ўрад у дачыненні да нацыянальнай сістэмы адукацыі, значна аслабляла грамадскі ўплыў на гэтую сацыяльную сферу. У адрозненне ад іншых рэгіонаў Расіі, дзе функцыянавала значная колькасць неўрадавых навучальных устаноў, у Беларусі ўсе яны цалкам залежылі ад Міністэрства народнай адукацыі і царквы, што адмоўна адбілася на ўзроўні адукаванасці простага народа. Напрыклад, у чатырох беларускіх губернях, па дадзеных за 1897 год, вучылася толькі 32 % дзяцей школьнага ўзросту [1, л. 21].

У канцы XIX – пачатку XX стагоддзя да барацьбы за нацыянальную школу далучаюцца прадстаўнікі рэвалюцыйна-дэмакратычнага накірунку беларускай педагагічнай думкі.

Як адзначаў вядомы гісторык В. Ластоўскі, менавіта ў гэты час пачаўся «запраўдны беларускі рух» [2, с. 103]. Я. Колас становіцца актыўным яго ўдзельнікам. Першыя педагагічныя і літаратурныя творы будучага народнага паэта адлюстроўваюць у асноўным негатыўныя тэндэнцыі, якія былі характэрныя для народнай адукацыі: невялікая колькасць навучальных устаноў, іх бедны матэрыяльна-тэхнічны стан («дыхаюць на ладан») [3, с. 314], пераслед настаўнікаў за погляды, іх прыніжанае сацыяльнае становішча [3, с. 313 – 314] і г.д. Тое, што гэта мела месца ў гісторыі, сведчыць афіцыйная статыстыка. У канцы XIX стагоддзя выдаткі на адукацыю аднаго чалавека ў Беларусі складалі ад 25,5 кап. у Віцебскай губерні да 10,8 кап. – у Магілёўскай. У той час па іншых рэгіёнах Расіі гэта лічба складала ў сярэднім 36,1 кап. [1, л. 21].

Асноўная частка. Стан народнай адукацыі дадзенага перыяду найбольш выразна адлюстроўваецца Я. Коласам у такіх мастацкіх творах, як паэма «Новая зямля» і раман-трылогія «На ростанях». Асобныя падзеі вызначаюцца аўтарам з энцыклапедычнай дакладнасцю і вычарпальнасцю. Звернемся спачатку да паэмы.

«Новая зямля». У гэтым творы, у кантэксце паказу супярэчнасцяў сялянскага жыцця, намалевана сітуацыя, якая была характэрнай для народнай адукацыі Беларусі дакастрычніцкага часу. Галоўны герой паэмы Міхась спрабуе вырашыць розныя тыповыя жыццёвыя праблемы, у тым ліку і праблемы першапачатковай адукацыі сваіх дзяцей. З аднаго боку, беднасць, з другога – практыцызм, прымушаюць яго звярнуцца да даволі распаўсюджанага спосабу арганізацыі навучання – хатняму («Лепш к сабе ў хату») [4, с. 111]. Звычайна для гэтай справы аб'ядноўваліся некалькі сядзіб, каб «навука» была больш таннай. Настаўнік па чарзе пераходзіў з хаты ў хату. Але, як вядома, Міхась з сям'ёй жыў асобна, таму ўсе выдаткі на гэту справу ен павінен быў браць на сябе: «Дамо рублеў тры – і гатова!» [4, с. 111].

Да настаўніцкай работы запрашаліся мясцовыя жыхары, якія павінны былі быць не толькі адукаванымі, але і мець рэпутацыю добрага працаўніка. На думку гаспадара, для гэтай справы падыходзіў хлопец з суседняй вескі – Яська Базылеў. Ен скончыў двухкласную пачатковую школу і быў спрытны не толькі да навукі, але і «майстар на ўсе рукі» [4].

Нізка спецыяльная і агульнаадукацыйная падрыхтоўка народных настаўнікаў была тыповай з'явай таго часу. Аб гэтым сведчыць вынік аднадзённага перапісу пачатковых школ, які быў зроблены ў пачатку XX стагоддзя. Настаўнікі, якія мелі сярэдняю адукацыю, складалі 14,1 % ад агульнай колькасці выкладчыкаў, сярэдняю духоўную – 17,5 %, сярэдняю педагагічную – 16,0 % і пачатковую або хатнюю – 52,4 % [1, л. 43].

Малуючы знешні выгляд будучага настаўніка («дарэктара»), Я. Колас перадае вобраз звычайнага сялянскага хлопца:

А сам дарэктар, з вузел ростам
У сваім уборы, бедным, простым,
У зрэбных портках і кашулі,
Стаяў, як бы яго прыгнулі,
Такім мізэрным і маўклівым
У халаце суконным сівым [4, с. 113].

У гэтай сувязі трэба адзначыць, што выпускнікі настаўніцкіх семінары мелі больш паважны від, бо яны адбіраліся ў навучальную ўстанову не толькі па ведах, але і па адпаведнаму знешнему выглядзе і моўным дадзеным.

Па кантэкстных замалеўках можна таксама вызначыць, што веды «дарэктара» былі неглыбокімі, «...у адну столку» [4], ды і тыя ен на палову згубіў, «ганяючы ў поле скаціну» [4]. Таму з захапленнем слухаў Яська аповяды сваіх вучняў пра розныя з'явы прыроды: чаму лед на рэчцы трашчыць і падаюць з неба зоркі, як жывуць птушкі і зверы і інш. Абмежаванасць адукацыі (Закон Божы, элементарная граматыка і арыфметыка) заўсёды былі прадметам крытыкі дэмакратычнай грамадскасці, што тыпова і для педагагічных артыкулаў Я. Коласа гэтага часу. Куртаты змест навучання не дазваляў сфарміраваць у вучняў навуковы светапогляд. Гэта адпавядала галоўнай мэце адукацыйнай палітыкі самадзяржаўя.

«Настаўнік», якім быў наш герой, не мог ведаць методыкі навучання. Ен мог вучыць другіх толькі так, як яго самога калісьці вучылі:

Абы каб літары нам знаць,
А на склады ўжо – напляваць [4, с. 114].

Такі падыход указвае на тое, што «дарэктара» вучылі чытаць літараскладальным спосабам, які лічыўся архаічным і выкарыстоўваўся толькі ў школах царкоўнага ведамства.

Хутэй за ўсе ен не ведаў аб тым, што выбар спосабу навучання залежыць ад узроставых асаблівасцяў вучняў. І калі для малодшых дзяцей навука аказалася «не гэтак страшна, як здавалася» [4, с. 118], то для старэйшага – Уладзі, такое навучанне было не пад сілу. Асабліва гэта тычылася арыфметыкі:

Як з ім дарэктар наш ні біўся –
Ні з месца, раз ужо спыніўся [4, с. 119].

Веды, якія набывалі сялянскія дзеці, не былі практыкаскіраванымі, таму не фарміравалі ўстойлівы інтарэс да навучання, часта «губляліся».

Уладзя меў большую ахвоту да работы, чым да «кніжак». Гэта прымусіла бацьку пагадзіцца з тым, што асноўную ўвагу трэба звярнуць на меншых сыноў, «няхай яны ўжо йдуць у людзі» [4, с. 135].

Арганізацыя хатняга навучання цесна ўпляталася ў рытм сялянскага жыцця. У буднія дні заняткі сумяшчаліся з дапамогаю па гаспадарцы, а ў нядзельныя і святочныя – зусім не праводзіліся. З надыходам вясны, пачаткам часу сяўбы навучанне перарывалася да наступнай, менш напружанай, зімовай пары. Такая арганізацыя абмяжоўвала магчымасці сялянскіх дзяцей паступіць у адукацыйныя ўстановы і не дазваляла выйсці за межы іх сацыяльнага стану.

«На ростанях». Раман напісаны не толькі з глыбокім веданнем сялянскага жыцця, але і існуючай сістэмы народнай адукацыі. Да сацыялістычнай рэвалюцыі (1917 г.) у Расіі дзейнічала каля 60 тыпаў пачатковых навучальных устаноў [6, с. 100]. Такая сітуацыя была характэрнай і для Беларусі. Школы (народныя вучылішчы) належалі розным ведамствам, кожная мела свой статут і навучальныя праграмы, розніўся адукацыйны ўзровень настаўнікаў. У творы намаляваны два тыпы школ – сельская народная і, так званая, «тайная».

Першы тып школ быў самым распаўсюджаным. Па арганізацыі навучання яны падпарадкоўваліся, праз дырэкцыі і інспекцыі, Міністэрству народнай адукацыі. Фінансаванне ажыццяўлялася як з боку казны, так і сялянскай грамадой, якая забяспечвала навучальную ўстанову зямельным надзелам, памяшканнем для заняткаў, жыллем для настаўніка, вартульніком і сродкамі для набыцця дапаможнікаў. Таму па знешнему выглядзе навучальнай установы можна было меркаваць аб дабрабыце сялян і іх адносінах да адукацыі. У рамане кантрасны настрой перадаецца праз апісанне школ у Выганах і Купяцічах. Калі ў першай весцы школа прыветліва бялела «шырока раскрытымі акенцамі», ганак быў «прасторны», пахла «свежаю фарбаю», таму і «акуратныя» сялянскія сядзібы «весела выглядалі» з-за дрэў [5, с. 225 – 226], то ў другой школа мела «запушчаны і пануры выгляд, забруджаныя, абшарпаныя, абабітыя сцены», падлога «пагніла і пакасілася» [5, с. 227].

Па міністэрскіх нарматывах на кожную школу размяркоўваўся яшчэ і настаўнік Закона Богага.

Але ў рэчаіснасці сітуацыя была больш складанай. Па падліках даследчыка гісторыі адукацыі А.І. Краўцова, напрыклад, толькі ў 1894 годзе ў Беларусі былі неўкамлектаваны настаўніцкімі кадрамі

300 пачатковых школ [1, л. 21]. Проблема захавалася і ў пачатку XX стагоддзя. Але ў рамана яна востра не пазначана.

Адным са спосабаў пазбавіцца кадравага дэфіцыту было перамяшчэнне настаўнікаў з другіх рэгіёнаў Расіі, што і паказвае аўтар праз вобраз Андросавай Вольгі Віктараўны, якая была накіравана працаваць на Піншчыну са Смаленскай губерні [5, с. 258].

Што тычыцца настаўніка Закона Божага, то яго функцыі звычайна выконваў мясцовы свяшчэннік. Але ад гэтага абавязку, спасылаючыся на асноўны занятак ці іншыя абставіны, яны часта ўхіляліся, як і той айцец Кірыл, які папрасіў Лабановіча выкладаць і гэты прадмет «бо яму далека ездзіць...» [5, с. 35].

Першая размова галоўнага героя рамана з псаломшчыкам Бацяноўскім, калі Лабановіч пераехаў працаваць у Выганаўскую школу, пазначыла яшчэ адну праблему, якая існавала ў народнай адукацыі: якасць прафесійнай падрыхтоўкі настаўнікаў. Бацяноўскі выказаў меркаванне, што «педагог» з «духоўных» [5, с. 227]. Але Лабановіч адказаў, што ён скончыў настаўніцкую семінарыю.

Такое пытанне магло датычыцца кожнага, хто працаваў у народнай школе. Бо па статыстыцы ў пачатку XX стагоддзя, як ужо было сказана раней, толькі невялікая колькасць настаўнікаў была спецыяльна падрыхтавана да педагагічнай работы. Я. Колас не пакінуў нам падрабязных звестак пра адукацыйны ўзровень кожнага настаўніка. Але выраз, што семінарскае жыццё рабіла навучэнцаў падобных «адных да другіх» [5, с. 145], указвае, па-першае, на тое, што, калі не ўсе, то большасць выкладчыкаў былі выхаванцамі настаўніцкіх семінарыяў. Менавіта толькі яны былі падрыхтаваны належным чынам да работы ў вёсцы. Семінарыстаў рыхтавалі і як верных служкаў дзяржавы, і як выканаўцаў «цяжкай справы... асветы сялянскага насельніцтва» [1, л. 14]. Таму яны мусілі валодаць не столькі глыбокімі, колькі рознабаковымі ведамі і ўменнямі. Гэта добра раскрыта ў рамана. Лабановіч, акрамя асноўнага абавязку, мог выкладаць Закон Божы, граць на скрыпцы, кіраваць царкоўным хорам («хоць і без асобай ахвоты»), падстрыгчы сваіх вучняў, ён добра ведаў усю сялянскую працу. Па-другое, «падабенства» выхаванцаў настаўніцкіх семінарыяў фарміраваў сам іх жыццёвы ўклад, сістэма выхавання: закрыты тып установы, абмежаваны змест адукацыі, адзіныя патрабаванні да знешняга выгляду, жорсткі рэгламент паводзін і г.д.

Асобая арганізацыя жыццядзейнасці фарміравала ў семінарыстаў адпаведны светапогляд, які лясны Іван Пракопавіч назваў «семінарскім ідэалізмам» [5, с. 253]. Ён праяўляўся ў тым, што яны верылі ў сваю высакародную асветніцкую місію: палепшыць дабрабыт сялян. Такі ўзнеслы настрой быў уласцівы асабліва тым настаўнікам, якія толькі пачыналі сваю дзейнасць. Лабановіч спрабаваў выступіць перад вясцоўцамі з прамоваю аб тым, што чалавек павінен імкнуцца да добрага і карыснага жыцця [5, с. 91]. У яго галаве спеюць «розныя праекты», як яго палепшыць [5, с. 213].

Вельмі сціпла апавядае нам пісьменнік пра характар адносін паміж вучнямі і настаўнікамі, пра асаблівае методыкі навучання. Вядома, што Лабановіч імкнуўся адысці ад пануючага аўтарытарнага стылю зносін, каб «заслужыць давер'е вучняў» [5, с. 35], каб «ажывіць школу», бо спосабы арганізацыі заняткаў перасталі «быць цікавымі для дзяцей» [5, с. 47].

На добрую метадычную падрыхтоўку семінарыстаў указваюць асобныя прыемы арганізацыі навучання, якія эскізна абазначаны ў рамана [5, с. 46]:

- размеркаванне работы «між чатырох груп» вучняў;
- фарміраванне іх па ўзроўню ведаў;
- падбор цікавых заданняў, каб трымаць вучняў на «вышыні таго ці іншага настрою»;
- жаданне дзяцей вучыцца;
- вынікі пераводнага экзамену.

Але, па прызнанні галоўнага героя, метадычныя рэкамендацыі «часта зусім не падыходзілі і не адпавядалі ўмовам школы», таму, каб атрымаць значныя вынікі, настаўнік павінен быў навізну «выдумляць» [5, с. 47]. Што было немагчыма зрабіць без адпаведнай педагагічнай падрыхтоўкі і пастаяннай работы над сваім прафесійным узроўнем.

Цікавыя звесткі можна знайсці ў рамана пра тое, як матэрыяльна «выжывалі» народныя настаўнікі. Акрамя казеннай аплаты ў памеры 120 – 150 рублёў у год, ім належала ад сялян «ссыпка», інакш кажучы, нейкая частка збожжа. Тыя настаўнікі, якія падоўгу заставаліся на адным месцы, маглі мець сваю гаспадарку. Іншыя бралі ад насельніцтва грашовыя ўзнагароды або прадукты харчавання за напісанне розных папер. Лабановіч меў нейкі час асобы заробак – плату за вучняў «збоку», да якіх адносіліся дзеці несялянскага саслоўя. У рамана гэта сын і дачка арцельнага старасты Бабініча, якія былі прыпісаны да чыгункі, таму за іх навучанне ў вясковай школе бацька павінен быў плаціць асабіста настаўніку. Як падкрэсліў аўтар, што гэта было яму «значнай дапамогай у грашовай справе» [5, с. 51].

Не так выразна абазначаным ў рамана, але вельмі важным для вывучэння гісторыі адукацыі з'яўляецца апісанне «саматужнай», або, інакш кажучы, «тайнай» школы. Па сюжэце твора гэта апошні прафесійны прытулак Лабановіча.

Гісторыя школ пачынаецца з прыняцця ў 1863 годзе «Часовага палажэння аб пачатковых народных вучылішчах Паўночна-Заходняга краю», з дапамогай якога царскі ўрад спрабуе манапалізаваць народную асвету. З гэтага часу на тэрыторыі Беларусі маглі стварацца толькі рускія школы, і то з дазволу спецыяльных адукацыйных органаў. Пасля падаўлення паўстання 1863 года ўсе школы, акрамя тых, якія былі названы вышэй, закрываюцца. Узнікненне «тайных» школ успрымалася як пратэст супраць дадзенага рашэння. Іх галоўнай мэтай было захаванне нацыянальнай мовы, культуры, гісторыі, таму яны адкрываліся ў першую чаргу ў тых мясцінах, дзе кампактна пражывалі розныя нацыянальнасці: палякі, літоўцы, латышы. Настаўнікі, якія працавалі ў гэтых школах, падвяргаліся ганенню. У 1892 годзе быў распрацаваны спецыяльны нарматыў «Часовыя правілы аб спагнанні за тайнае навучанне ў Паўночна- і Паўднёва-Заходніх губернях», які заканадаўча замацаваў усе магчымыя пакаранні для тых, хто такім навучаннем займаўся. Напрыклад, за перыяд з 1884 па 1906 год у Ковенскай губерні паліцыя выкрыла 233 нелегальныя школы, а ў Віленскай – 107 [6, с. 33 – 34].

Забягаючы наперад, трэба адзначыць, што гэты дакумент страціў сваю актуальнасць у перыяд першай рускай рэвалюцыі. У маі 1905 года ўрад сваім пастанавленнем дазволіў выкладаць літоўскую і польскую мовы ў двухкласных і гарадскіх вучылішчах Віленскай, Ковенскай і Гродзенскай губернях, а ў 1906 годзе выйшаў загад аб адмене «Правіл» 1892 года.

А цяпер зноў вернемся да твора. Па ініцыятыве брата Лабановіча, Уладзімера, была адкрыта маленькая («саматужная») школа ў лесніковай сядзібе «Смалярня». Аб гэтым яго папрасілі бацькі з суседніх весак, бо везці сваіх дзяцей у мястэчка ім было далекавата. Узніклі і дадатковыя праблемы: пошук кватэры, яе аплата, пасылка дзецям харчу [5, с. 477]. Усяго набралася 9 хлапчукоў рознага ўзросту.

Лабановіч выдатна разумеў, што ен быў «далека не паўнапраўны настаўнік, ад начальства не пастаўлены» [5]. Гэта азначала, што яго школа трапляла пад разрад «тайных» з усімі магчымымі наступствамі, навучанне ў школе грунтавалася на прынцыпах «свабоднага выхавання». Тут «не было такога распарадку, як у звычайных школах. Перапынкі рабілі ў меру патрэбы» і вучні, і настаўнікі не лічыліся з тым, «колькі часу адводзілася заняткам па тым ці іншым прадмеце» [5, с. 478].

Але ўзнікае пытанне, як можна было «легалізаваць» вынік такога навучання, а па сюжэце рамана «хоць бы здаць экзамен за курс пачатковай школы»? [5, с. 477].

Думаецца, што над гэтай праблемай разважалі ўсе даследчыкі «тайнага» навучання. У афіцыйных архіўных матэрыялах такія звесткі наўрад ці будуць абазначаны. Адзін з магчымых спосабаў вырашэння праблемы добра паказаны ў рамане. Настаўнік мясцовай (Стаўбуноўскай) школы згадзіўся прадставіць вучняў «саматужнай» навучальнай установы «да экзаменаў як сваіх» [5, с. 498].

Хутчэй за ўсё такая практыка была самай распаўсюджанай, інакш «тайнае» навучанне не знайшло б падтрымкі сярод сялян.

Заклучэнне. Творы мастацкай літаратуры могуць стаць прадметам гісторыка-педагагічнага аналізу, асабліва калі іх стваральнік прафесійна займаўся гэтай педагагічнай дзейнасцю.

ЛІТАРАТУРА

1. Лухверчик, В.Н. Становление и развитие среднего педагогического образования в дореволюционной Белоруссии (вторая половина XIX – начало XX в.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.Н. Лухверчик. – Минск, 1997. – 115 л.
2. Ластоўскі, В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В.Ю. Ластоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 125 с.
3. Якуб Колас // Антологія педагогічнай мыслі Беларускай ССР; редкол.: М.А.Лазарук (адгав. ред.) [і др.]. – М.: Педагагіка, 1986. – С. 311 – 319.
4. Колас, Я. Новая зямля. Сымон-музыка / Я. Колас. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1986. – 448 с.
5. Колас, Я. На ростанях. Трылогія: для ст. шк. узросту / Я. Колас. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1996. – 637 с.
6. Шамахов, Ф.Ф. Начальное образование / Ф.Ф. Шамахов, Б.К. Тебиев // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Э.Д. Днепров (адгав. ред.) [і др.]. – М., 1991. – С. 100 – 109.

Паступіў 10.03.2008